

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA VAQT TUSHUNCHASIGA OID LEKSIK BIRLIKLARNING QIYOSIY TAHLILI

Suyunova Mohinur Beknazarovna

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti magistranti

Mamataliyeva Navbahor Xo‘jamberdiyevna

f.f.d (DSc), Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Annotatsiya. Mazkur tezis ingliz va o‘zbek tillarida “vaqt” mazmunini ifodalovchi leksik birliklarning qiyosiy tahlilini taqdim etadi. Vaqt kategoriyasi har bir tilda o‘ziga xos usullar va birliklar orqali ifodalanadi. Tezisda ingliz va o‘zbek tillarida vaqtni ifodalash vositalari (masalan, vaqt birliklari nomlari, kun qismlari atamaları, frazeologizmlar va grammatik shakllar) o‘rganilib, ularning semantik va madaniy jihatdan farqlanish xususiyatlari yoritiladi. Tahlil natijasida har ikki tildagi umumiy va o‘ziga xos jihatlar ochib beriladi hamda vaqt konseptining lingvistik ifodasi milliy tafakkur va madaniyat bilan bog‘liqligi xulosa qilinadi.

Kalit so‘zlar: *vaqt konsepti; leksik birliklar; qiyosiy tahlil; kun qismlari; frazeologizmlar; zamon shakllari.*

KIRISH

Vaqt tushunchasi – borliqning eng qadimiy va muhim kategoriyalaridan biridir. Inson hayoti va jamiyat taraqqiyotida vaqtni anglata bilish katta ahamiyatga ega. Har bir xalq vaqtni idrok etish va ifodalash borasida o‘ziga xos tarixiy tajribaga ega bo‘lib, bu tajriba ularning tilida aks etadi. Shuning uchun ikki tilni qiyosiy o‘rganish orqali vaqt konsepti qanday lingvistik vositalar yordamida ifodalanishini aniqlash, ular orasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni ko‘rsatish muhim ilmiy masala sanaladi.

Ingliz va o‘zbek tillari xilma-xil til oilalariga mansub bo‘lsa-da, har ikkisida vaqtga oid asosiy tushunchalar mavjud. Masalan, time – vaqt, day – kun, year – yil kabi asosiy birliklar mazmun jihatidan mos keladi. Biroq vaqtni ifodalash tizimida va ayrim leksik birliklarning qo‘llanishida sezilarli farqlar mavjud. Ingliz tilida vaqtni ifodalovchi boy so‘z boyligi va qat’iy grammatik kategoriya (masalan, zamonlar tizimi) mavjud bo‘lsa, o‘zbek tilida vaqt ifodasi ko‘proq kontekst va fe‘l zamon shakllariga tayanadi. Ushbu tezis kirish qismida vaqt konseptining lingvistik ahamiyati bayon etilib, keyingi bo‘limlarda adabiyotlar sharhi va qiyosiy tahlil orqali ingliz va o‘zbek tillaridagi vaqt leksik birliklarining xususiyatlari yoritiladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Tilshunoslikda “vaqt” konsepti bo‘yicha qator ilmiy izlanishlar qilingan. S.O. Sapaeva [1] ta’kidlaganidek, vaqt – obyektiv va umumbashariy hodisa bo‘lib, uning lingvistik talqini universallik va milliy xususiyatlar uyg‘unligini aks ettiradi. Ya’ni, vaqt tushunchasi hamma jamiyatlarda mavjud bo‘lsa-da, har bir xalq uni o‘z dunyoqarashi va madaniyatiga ko‘ra tasavvur qiladi va tilida gavdalantiradi. Masalan, tadqiqotchilar ingliz va o‘zbek xalqlarining vaqtga munosabatida farqlar borligini qayd etishgan. Ba’zi manbalarda o‘zbeklarda vaqt tushunchasiga nisbatan “erkinroq” yondashuv mavjudligi, va bu hol turli xalq maqollari va iboralarda aks etishi aytiladi. Xususan, o‘zbek tilida “Besh daqiqa” iborasi ko‘pincha aniq 5 daqiqa emas, biroz nisbiy vaqtni anglatadi, inglizlar esa “Just a minute” (bir daqiqa) iborasini odatda haqiqiy qisqa fursat ma’nosida qo‘llaydi – bu esa ikki xalq vaqtni qabul qilishidagi farqli mentalitetdan dalolatdir.

Shuningdek, ingliz tilshunosligida vaqt lexik-semantik maydonini o‘rganishga doir ishlar mavjud bo‘lib, ular vaqt ifodalovchi so‘zlar turkumini (hafta kunlari nomlari, kun qismlari nomlari, vaqt o‘lchov birliklari va hokazo) tahlil qiladi. O‘zbek tilida ham olimlar vaqtga oid tushunchalarni ifodalovchi birliklarni tadqiq etib, ularning kelib chiqishi va qo‘llanish xususiyatlarini yoritgan. G. Musayeva [2] o‘z maqolasida o‘zbek va ingliz tillarida vaqt birliklari nomlarining funksional-semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilgan. Uning ishida qayd etilishicha, o‘zbek tilida vaqt tushunchasi asosan fe’l zamon kategoriya va kontekst orqali berilsa, ingliz tilida zamonlarning murakkab grammatik tizimi (hozirgi, o‘tgan, kelasi zamonning oddiy, davomiy, perfekt shakllari) orqali nozik ma’nolar farqlanadi. Bu esa ingliz tilida vaqt ifodasining aniqroq grammatik vositalar bilan ifodalanishini ko‘rsatadi.

Umuman, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda vaqt konsepti lingvistik jihatdan chuqur tadqiq qilingan mavzu bo‘lib, olimlar vaqtni ifodalovchi leksik birliklarni semantik maydon sifatida o‘rganishda tilning grammatika, leksika va madaniy kontekstini birgalikda hisobga olish lozimligini ta’kidlaydilar. Quyida ana shunday leksik birliklarning ayrim qiyosiy tahlili keltiriladi.

TAHLIL

Vaqt birliklarining leksik tizimi: Ingliz va o‘zbek tillarida vaqt o‘lchov birliklari deyarli bir xil tushunchalarni qamrab oladi. Masalan, yil (year – yil), oy (month – oy), hafta (week – hafta), kun (day – kun), soat (hour – soat), daqiqa (minute – daqiqa), soniya (second – soniya) kabi atamalar asosan mazmunan mos keladi. Farq shundaki, bu birliklarning etimologiyasi va qo‘llanilishida ba’zi o‘ziga xosliklar bor [3]. Ingliz tilida hafta kunlari nomlari qadimiy german va rim xudolariga bog‘liq (masalan, Sunday – Quyosh kuni, Thursday – Thor xudosi kuni), o‘zbek tilida esa haftaning kun

nomlari forscha-arabcha kelib chiqishga ega (Dushanba – oying ikkinchi kuni, Payshanba – beshinchi kun va hokazo). Bu tarixiy farqlar leksik birliklarning shaklan boshqacha bo‘lsa-da, mazmunan bir xil vazifasini ko‘rsatadi.

Kun qismlarining ifodalanishi: Ingliz tilida sutka qismlari aniq soatlar oralig‘ida nomlanadi (masalan, morning – odatda 00:00 dan 12:00 gacha, afternoon – 12:00 dan taxminan 17:00 gacha, evening – 17:00 dan 21:00 atrofida, night – 21:00 dan tonggacha). Inglizcha good morning soat 11:55 da ham, 12:05 da esa good afternoon deyilishi qat‘iy vaqt chegarasini ko‘rsatadi. O‘zbek madaniyatida esa kun qismlari tushunchasi fasl va quyosh chiqishi-botishiga ko‘ra moslashuvchan: masalan, ertalab va kech orasidagi chegara yilning vaqtiga qarab o‘zgarishi mumkin. Ertalab odatda tong sahardan to taxminan soat 10-11 gacha davom etadi, undan keyin peshin/tush payti va kech va nihoyat tun keladi. O‘zbek tilida kimnidir kech soat 1 da (01:00) ko‘rgan bo‘lsak, “kechasi ko‘rdim” deyishimiz mumkin, inglizlar esa bu vaqtni early morning deb ataydi. Demak, ingliz tilida kun qismlari chegara va atamalari aniqroq, o‘zbek tilida esa nisbatan moslashuvchan va kontekstga ko‘ra qo‘llanadi.

Vaqtga doir frazeologik birliklar: Har ikki til boy vaqtga oid iboralar va maqollarga ega. Ingliz tilidagi “Time is money” (Vaqt – pul) degan mashhur naql vaqtning qadrini iqtisodiy boylikka qiyoslab ifoda etsa, o‘zbek tilida ham “Vaqt – oltindan qimmat” kabi ibora mavjud bo‘lib, vaqt bebaho ne‘mat ekanini anglatadi. Biroq kundalik hayotda vaqtga rioya qilish masalasida farqlar seziladi. Ingliz jamiyatida puntualilik (o‘z vaqtida kelish) odobi kuchli – uchrashuv va yig‘ilishlarga kech qolmaslik muhim, kechiksa uzr so‘raladi. O‘zbek muhitida esa vaqtda uncha qattiq turilmasligi, 5-10 daqiqa kechikish odatiy hol sifatida qabul qilinishi mumkin. Yuqorida ta’kidlanganidek, “besh daqiqa” deganda o‘zbek suhbatda taxminiy qisqa fursatni nazarda tutishi mumkin, inglizda “Give me a minute” odatda haqiqatan 1-2 daqiqa atrofni anglatadi. Shu tariqa, frazeologik birliklar va ularning qo‘llanilishi ham til orqasida turgan madaniy qadriyatlar va dunyoqarashni yoritadi – inglizlar vaqtni resurs sifatida o‘lchashga moyilroq bo‘lsa, o‘zbeklar vaqtga nisbatan biroz “erkinroq”, odamlar orasidagi muloqotni birinchi o‘ringa qo‘ygan holda qarashadi.

Grammatik vositalar. Vaqtni ifodalashda grammatik birliklar ham muhim rol o‘ynaydi. Ingliz tilida fe‘l zamonlar tizimi juda batafsil: hozirgi zamon (I go), hozirgi davomiy (I am going), hozirgi perfekt (I have gone), hozirgi perfekt davomiy va sh.k., shuningdek o‘tgan va kelasi zamonning shunday shakllari orqali vaqtning nozik ma’nodagi tafovutlari ifodalanadi. Masalan, I have been reading (“o‘qib kelayapman”) bilan I read (“men o‘qiyman”) orasida davomiylik nuqtai nazaridan farq bor. O‘zbek tilida esa fe‘lning zamon kategoriyalari uch asosiy shaklga tayanadi: hozirgi-kelasi

zamon (o'qiyman), o'tgan zamon (o'qidim), va buyuk (hozirgi davomiy) zamon (o'qiyotirman kabi shakl) hamda shart-holat ifodalovchi -gan, -ayotgan tahlillari. Ingliz tilining zamon kategoriyasi murakkabligi tufayli ayrim ma'nolar (masalan, amalga oshganlik darajasi, davomiylik) leksik birliklar yordamida ham ifodalanadi, ammo asosan grammatik shakllar yetakchilik qiladi. O'zbek tilida esa vaqtni aniqroq ko'rsatish ko'pincha kontekst va qo'shimcha so'zlar orqali hal etiladi (masalan, kecha, bugun, ertaga so'zlari yordamida). Shunday bo'lsa-da, har ikki til grammatik vositalar bilan birga leksik birliklarni uyg'un qo'llab, vaqtni ifodalashning to'liq manzarasini yaratadi.

XULOSA

Ingliz va o'zbek tillarida vaqt konseptini ifodalovchi leksik birliklarni qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, umumiy insoniy kategoriya bo'lgan vaqt har bir til va madaniyatda turlicha namoyon bo'ladi. Ingliz tilida vaqt birligi va bo'linmalari ko'proq standartlashgan va aniqligi bilan ajralib tursa, o'zbek tilida vaqt ifodasi kontekstga moslashuvchanligi bilan e'tiborni tortadi. Bu farqlar xalqlarning vaqtga munosabatidagi madaniy differensiyaga ham borib taqaladi – biri jadval asosida yashashni odat qilsa, ikkinchisi vaziyatga qarab vaqtni boshqaradi. Shu bilan birga, har ikkala tilda vaqtga oid boy frazeologik ma'lumotlar xazinasini mavjud bo'lib, ular orqali vaqtning qadr-qimmatini, o'tkinchiligi yoki sabr-qanoat bilan bog'liq falsafiy qarashlar ifoda etiladi.

Ikki tilni solishtirish natijasida olingan bilimlar amaliy jihatdan ham foydali bo'lishi mumkin. Masalan, tarjima jarayonida vaqtga doir iboralarni to'g'ri idrok etish, yoki ingliz tilini o'rganuvchilar uchun o'zbek tilidagi va ingliz tilidagi vaqt ifodalarini muvofiqlashtirib o'rganish, xatolarning oldini oladi. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, vaqt konsepti lingvistik jihatdan ham umumiy, ham milliy xususiyatlarga ega murakkab tushuncha bo'lib, uning leksik birliklarini qiyosiy o'rganish bizga nafaqat til qurilishini, balki xalqlarning dunyoqarashi va madaniyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Sapaeva S.O. (2024). The linguocultural comparative aspect of the concept of time in English and Uzbek languages. *Excellencia: International Multi-Disciplinary Journal of Education*, 2(11), 46-54.
2. Musayeva G. (2025). O'zbek va ingliz tillaridagi vaqt birliklari nomlarining funksional-semantik xususiyatlari. *Central Asian Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 2(1), 182-186.

3. Sapaeva S.O. (2021). The concept of time and its sociolinguistic comparative aspect. Scientific Journal of Polonia University, 42(5), 116-118.